

Derin Paşaoğlu, Derya, "Altın Orda Hanlığı'nda Harezmi'nin Yeri", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9/18, ss.135-148.
DOI: 10.31765/karen.1265724

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.
This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Doç. Dr.,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
Trabzon/TÜRKİYE
✉ derinderya@ktu.edu.tr

ORCID : 0000-0002-4046-6070

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, Harezmi, Deşt-i Kıpçak

Keywords: Golden Horde, Khorezm, Desert of Kipçak

ALTIN ORDA HANLIğI'NDA HAREZM'İN YERİ*

Derya DERİN PAŞAOĞLU**

Öz: Cengiz Han'ın Harezmi seferiyle Moğol hâkimiyeti altına alınan Harezmi, toprak taksimatında büyük oğlu Cuçi'ye bırakılmıştır. İpek Yolu ticaretinde doğu ile batının buluşma noktalarından bir olan Harezmi, Moğol hâkimiyeti öncesi ehemmiyetini sonrasında da muhafaza etmiştir. Cuçi'nin ölümünden sonra oğlu Batu Han'ın liderliğinde (Ak Orda hanedanı olarak) Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Cuçioğulları, Altın Orda Hanlığı'nı tesis etmişlerdir. 1379'da Emir Timur'un hâkimiyetine geçinceye kadar Altın Orda Hanlığı'nın bir parçası olan Harezmi, siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel birikimini Altın Orda coğrafyasına aktarmıştır.

Harezmi'nin idaresi, Altın Orda Hanlığı'nın nüfuzlu kabilelerinden Kongiratlara bırakılmış ve Emir Timur'un Harezmi üzerinde yürüttüğü hâkimiyet mücadelesi sürecine Kongiratların Altın Orda'ya sadakati devam etmiştir. Bozkır aristokrasisinin etkin rol oynadığı Altın Orda Hanlığı'nda Saray'ın aristokrat yapı üzerindeki otoritesi zayıflayınca güçlü liderler han soyundan şehzadeleri destekleyerek taht üzerindeki nüfuzlarını artırmaktadırlar. Bu süreçlerde muhaliflerin güçlenmek için çekildikleri -kazak çıktıkları- iki bölge ön plana çıkar, bunlar; Kırım ve Harezmi'dir.

Kırım ve Harezmi'nin siyasi hamlelerde ön plana çıkmasını her ikisinin de sahip olduğu ekonomik potansiyelde aramak gerekir. Zira her ikisi de İpek Yolunda önemli durak noktalarıdır. Ekonomik güçleri oranında bu bölgede bulunanların sahip olacakları askerî dolaşısıyla da siyasi güçleri artacaktır. Harezmi bölgesi sadece ekonomik değil, kültürel birikimiyle de Altın Orda coğrafyasını ve Saray'ı beslemiştir. Mimaride, çinicilikte ve dil ve edebiyatta Harezmi kültürünün etkisi Saray ve çevresinde verilen eserlerde ayırt edici şekilde gözlemlenebilmektedir.

PLACE OF KHOREZM IN THE GOLDEN HORDE KHANATE

Abstract: Khorezm, who was taken under Mongolian rule by Genghis Khan's Harezmi expedition, was left to his eldest son, Cuçi, in the land division. Khorezm, which is one of the meeting points of the east and the west in the Silk Road trade, preserved its importance after the Mongolian rule as well as it did before. After the death of Cuçi, under the leadership of his son, Batu Han (as White Horde dynasty), the kin of Cuçi established the Golden Horde Khanate in the geography of Deşt-i Kıpçak. Harezmi, which was a part of

Geliş Tarihi / Received Date: 15.03.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 27.06.2023

the Golden Horde Khanate until Emir Timur's domination in 1379, transferred its political, military, economic and cultural accumulation to the geography of the Golden Horde.

The administration of Khorezm had been in the hands of the Kongirats, one of the influential tribes of the Golden Horde Khanate, and the loyalty of the Kongirats to the Golden Horde continued in the process of dominance struggle of Emir Timur over Harezm. In the Golden Horde Khanate, where the steppe aristocracy played an active role, strong leaders supported the princes from the lineage and increased their influence on the throne, when the authority of the Saray on the aristocratic structure was weakened. In these processes, the two regions, where the opponents

withdrew in, come to the forefont that these are Crimea and Khorezm.

It is necessary to seek the (reasons of) coming into the prominence of Crimea and Khorezm in political moves in economic potential of both. Because both are important stopping points on the Silk Road. In the proportion of their economic powers, those, that is in this region, will strengthen their military power and according to their military power they will strengthen their political power as well. Khorezm region fed not only economic accumulation of Golden Horde and Saray but fed its cultural accumulation as well. The influence of Harezm culture in architecture, tile making, language and literature can be distinguishably observed in the historical works given in the Saray and its surroundings.

Giriş

Altın Orda Hanlığı'nın Harezm üzerine siyasi hâkimiyeti, Cengiz Han'ın Harezm seferiyle başlar. Emir Timur'un Harezm'i Çağatay topraklarına katmasıyla son bulmuş gibi gözükmekteyse de Altın Orda Hanlığı döneminde Harezm hâkimi olan Kongirat kabilesi ve ardından Özbekler nezdinde Altın Orda'nın Harezm'deki varlığı, Altın Orda'nın ardılları hanlıklar döneminden günümüze kadar yansıyan bir birikimin tarihi alt yapısıdır. Harezm'in Deşt-i Kıpçak ile olan siyasi birlikteliğinin yanı sıra Harezm'in coğrafi konumu itibarıyla, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyi ile olan bağlantısı; ticaret yollarında ticaret mallarının yanı sıra dil, din, kültürel unsurların da her iki yönlü taşınmasıyla söz konusu tarihi alt yapıyı desteklediği görülmektedir.

Harezm, Belh nehrinin (Deryâ-yı Belhab'ın) nihayetinde ve nehrin Deylem denizine döküldüğü yerdir. Geniş bir memleket olan Harezm'de¹ nehirden sulanan arazi tahıl ve pamuk üretiminin yanı sıra bağcılık için çok elverişlidir, delta kısmında ise balıkçılık yapılıdır. Harezm ayrıca koyun yetiştirmeye müsait çok geniş meralara sahiptir. Bölgenin ihraç malları arasında kurutulmuş balık, ipekli ve yünlü kumaşlar, süslü elbiseler, bal, peynir, özellikle halifenin sarayına gönderilen kavun başta olmak üzere meyve, koyun, sığır, deve, av kuşları, her çeşit deri, kürk, meşe, gürgen, zırh, kılıç ve köleler önemli yer tutar.² Ayrıca yabani eşek derisi, karsak, vaşum, vaşak, sincap³, kakum, tilki, kunduz, zebra, dağ tavşanı, keçi vb. kürk hayvanlarının derileri işlenir ve ihraç edilir.⁴ Sibirya düzlükleri, İran, Çin, Hindistan gibi Asya ülkeleriyle Avrupa'da yer alan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan anayolların kesişme noktasında bulunmaktadır; İslâmî devirde özellikle Deşt-i Kıpçak ve Aşağı İdil arasındaki eşya nakliyatında çok önemli bir yeri vardır. Büyük kervanların taşıdığı yüzlerce yük mal Harezm'de satışa sunulmuştur. Kuzey ve Doğu Avrupa ile Güney Rusya'da faaliyet gösteren Müslüman tacirlerin gayretleriyle İdil Bulgarlarından hayvan derileri, bal, mum, giyecek eşyası, İskandinavya'dan balık dişi, tutkal, zırh ve kılıçlar, Sibirya steplerinden sığır ve at sürüleri gibi çeşitli emtia getirilip Harezm pazarlarında satışa arz edilirdi. Çin ve İç Asya ile Harezm arasındaki ticarî ilişkiler büyük öneme sahipti.⁵ Dolayısıyla Harezm, Deşt-i Kıpçak ile Maverâünnehir'in

¹ Yörükân, 2013: 128, (El-Yakubi'ye atıfla).

² Özeydın, 1997: 218.

³ Yörükân, 2013: 128.

⁴ Necef, 2015: 248.

⁵ Özeydın, 1997: 220.

iletişiminin sağlandığı önemli bir bölge olup bir kavşak niteliğindedir. Selçuklular sonrası Harezmi'nin Orta Asya'nın siyasi merkezi olarak öne çıkmasıyla bölge ticareti daha da canlanmış, Çin ve Hindistan ile Doğu Avrupa, Sibirya, Horasan, Irak, Kafkasya ve Anadolu'yu birbirine bağlayan Harezmi, deniz ticaretinde söz sahibi olmuştur. Harezmli tüccarların Hazar Denizi'nde ticaret gemilerinin olduğu kaynaklara yansıyan bilgilerdendir. Harezmşahlar döneminde ise tüccarların hakları korunarak, tüccarlara ve ticarete sağlanan olanakların artırılmasıyla ticari zenginlik artmıştır.⁶

Cengiz Han'ın Harezmi ile ilişkisi, 1206 kurultayıyla siyasi birliğini tesis edip sınırlarını genişletirken 1218 yılında Karahıtaylar'a son vererek Harezmşahlarla komşu olmasıyla başlamıştır. Ticarete dayalı dostluk üzerine başlayan Harezmşah-Moğol ilişkisi,⁷ Otrar'da Vali İnalçık'ın Moğol tüccarları casuslukla itham edip, öldürmesi üzerine bozulmuş⁸ ve 1220'de Moğol Ordusu Sirderya boyuna ulaşmıştır. 1220-1224 yılları arasında gerçekleşen Harezm seferi ile Harezmşah toprakları Cengiz Han'ın hâkimiyetine geçmiştir.⁹ Sınırları Hazar Denizi'nden Pekin'e ulaşan topraklarında Cengiz Han sağlığında oğullarına görev, yurt (toprak), ordu ve incu (gelir) taksimatı yapmıştır. Bu taksimata göre Cuçi'ye verilen görev; *Moğolların gözünde önemli ve beğenilen işlerden sayılan av işlerinin sorumluluğu*¹⁰ olmuştur. Yurt olarak; *Cuçi bütün oğullarından daha büyüktü ve (Cengiz Han) (onu) büyük bir ordu toplayıp, Deşt-i Kıpçak iline*¹¹ gönderdi. *Atlarına yem (otlak) olsun diye Harezmi ilini verdi.*¹² Ötemiş Hacı'nın bu ifadesiyle Harezmi'nin Cuçi'ye tahsis edilen topraklardan olduğu görülmektedir. Cuçi yurdu sınırları batıda kesin olarak çizilmemiştir. Zira Cuveynî, *Saksın, Bulgar ve Tatar ayaklarının değdiği yerlerden Kayalığ ve Harezmi bölgesine kadar uzanan yerlerin yönetimine tayin edildiğini*¹³ ifade etmektedir ve Ögeday zamanında yapılan Avrupa seferi ile bu sınır genişleyecektir. Öte yandan Harezmi'nin kuzey ve batısı Cuçi'ye bırakılırken, Hive ve Kat yani doğu bölgeleri Çağatay'a verilmiştir.¹⁴

Cuçi'nin Şubat 1227'de av sırasında atından düşüp ölmesi üzerine Cengiz Han Cuçi yurdunu torunları, (Orda) İčan ve (Sayın) Batu arasında taksim etmiştir. Söz konusu taksimata göre; *sağ kol ile vilayet-i İdil'i ve ol sahra-yı vâside mevcud olan kabâil ve aşâir-i Tatar'ı ve Moğol ve Başkurd ve Saksın ve Alatır ve Mukşi ve Kazak bi'l-cümle bunların hanlığını Sayın Han'a viridi ve sol kol ile Sirderya semtlerinde olan halkın hanlığını İčan Han'a tapşurdu.*¹⁵ Bu taksimata göre Gök Orda hanlarının payitahtı Sirderya boyundaki Sıgnak Şehri olup, İtil boyunda Saray merkezli (Ak Orda) Altın Orda'ya bağlıdır ve Altın Orda'nın sol kol orda beyinin oturduğu şehir,

⁶ Necef, 2015: 248, 260.

⁷ Kırımî 2014: 26; Cûzcânî, 2016: 51.

⁸ Cuveynî, 1998: 118.

⁹ Kırımî, 2014: 30-33; Cuveynî, 1998: 129-146; Harezmi Seferinde Harezmi'nin Cuçi ve Çağatay'ın orduları tarafından nasıl ele geçirilip, halka yapılan muamele hakkındaki ayrıntılı bilgi için bk. Cûzcânî, 2016: 103-111; Harezmi'nin alınmasından sonra Cuçi bu bölgeye Cin-Timur'ı baskak olarak tayin etmiş. Karahıtaylı olan Cin-Timur, Cuçi'nin oğullarının öğretmenidir. bkz: Yuvalı, 2017: 32, 122.

¹⁰ Cuveynî, 1998: 95.

¹¹ *Deşt-i Kıpçak* coğrafi terimdir. Altaylardan İtil havzasına kadar uzanan toprakları ilk kez *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak Bozkır) adıyla anan kişi Fars şairi, seyyah, Şii vaiz Nasır Hüsrev Mervezî (Mervli)'dir. 10. Yüzyılda Arap coğrafyacıların *Mefazetü'l-ğuzz* (Oğuz Bozkır) olarak adlandırdıkları eski Oğuz yurdu olan bu topraklar Rus yıllıklarında *Polevets Ovası* olarak adlandırılmıştır. Hamdullah Kazvini ise; eskiden *Hazar Bozkırları* olarak bilinen İtil Bozkırları'nın uzun süredir *Kıpçak Bozkırlarına* dönüştüğünü belirtir. Klyaştorıny, 2018: 181, 182.

¹² Ötemiş Hacı, 2009: 30. Ötemiş Hacı ile benzer bilgiler veren Kırımî üç ayrı yerde söz konusu topraklar hakkında bilgi vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kırımî, 2014: 28, 35, 59.

¹³ Cuveynî, 1998: 96.

¹⁴ Aka, 2000: s. 7; Harezmi ve Yarkent Altın Orda'ya aitti, doğusundaki topraklar Çağatay Hanlığı'nın topraklarıydı. Devlet, 1992: 152.

¹⁵ Kırımî, 2014: 61.

Harezmi olmuştur. İbn Battuta'ya ve El-Ömeri'ye göre; esas adı Ürgenç olmakla beraber Harezmi ülkesinin merkezi olduğu için bu isimle anılmıştır.¹⁶ Cuçioğulları Harezmi'nin kendilerine ait kısmının idaresini Kongirat Kabilesi beylerine vermişlerdir.¹⁷

Cuçi Ulusunun en nüfuzlu kabilelerinden biri olan Kongiratlar, Cuçi topraklarında Doğu Deşt-i Kıpçak'ta ve özellikle Harezmi ve Aral Gölü çevresinde oturmuşlardır.¹⁸ Altın Orda Hanlığı'nda hanedan hatunlarına dikkat edildiğinde Kongirat Kabilesinden beylerin kızlarıyla evlilik yapmanın bir gelenek haline geldiği görülmektedir.¹⁹ Dolayısıyla hatunlar aracılığıyla Saray ve Harezmi arasındaki coğrafi uzaklığın kolaylıkla aşıldığı söylenebilir.²⁰ Zira devrin tarihçilerinden İbn Arabşah Timur'un Deşt-i Kıpçak seferi hakkında bilgi verirken; Altın Orda Hanlığı döneminde Harezmi'den çıkan kervanların hiçbir tehlike ile karşılaşmadan Kırım'a kadar gidebildiklerini ve yanlarına yiyecek-içecek, yem ve rehber almadıklarını vurgulamaktadır. Sebebini bu yol üzerinde yiyecek-içecek bolluğuna, tehlikenin yokluğuna, halkta su ve gıdanın çokluğuna bağlayarak, halkın izzet ve ikram sahibi olduğunu belirtmiştir.²¹ Dolayısıyla Harezmi'nin, Altın Orda Hanlığı'nın topraklarından olması sadece siyasi olarak değil, uygulamada yaşamsal olarak da gerçekleşmiştir ve Deşt-i Kıpçak coğrafyasıyla bütünleştirilerek önemli bir parçası haline getirilmiştir. Öyle ki Toktamış Han, Emir Timur'la karşı karşıya gelmeyi, gerekirse savaşarak almayı göze alacak kadar Harezmi'yi Altın Orda'nın vazgeçemeyeceği bir parçası olarak görmektedir.

1. Harezmi'nin Altın Orda Hanlığı'ndaki Siyasi ve Askerî Yeri

Altın Orda Hanlığı'nın aristokratik yapısı gereği han soyundan şehzadenin, tahtı ele geçirebilmesinin ardındaki en önemli amillerinden biri; güçlü bir kabile tarafından desteklenmesidir.²² Han soyunun gücünün tek elde toplandığı durumlarda kontrol altında tutulabilen söz konusu kabileler, han soyunun gücünün parçalandığı durumlarda kazanan tarafı belirlemede etkin rol oynamışlardır. Altın Orda Hanlığı'nın kuruluşundan itibaren dönem dönem rekabeti ele geçiren bu kabilelerden; Kıyatlar, Mangıtlar, Kongiratlar ve Şirinler ön plana çıkmaktadır.²³ Kongirat Kabilesinin ve dolayısıyla Harezmi'nin, Saray'daki taht mücadelelerine müdahil olduğunu ve tahtın kaderini değiştirdiğini söyleyebiliriz. Tarihi süreç içinde bu minvalde karşımıza çıkan ilk örnek, Hızır Han'ın tahta çıkış mücadelesidir. Berdibek Han'ın ölümünden sonra Batu Han

¹⁶ Kafalı, 1976: 144.

¹⁷ Aka, 2000: 7; Kıyan neslinden birinin üç oğlu vardır, Corlık Mergen, Kobay Şire ve Tosbuday. Corlık Mergen'in Kunkrat adlı bir oğlu vardır. Kongiratlar bunun neslindedir. Kubay Şire'nin İnkiras ve Alkinot adlı iki oğlu vardır. Tosbutay'ın neslinden Konklut oğlu Misser ve bunun oğulları Korlas ve İlcigen'dir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, 2010: 60; Çin kaynaklarına göre, *Onggirat Kabilesi Çin Seddinin kuzeyindeki Ha-la-wın (Haraun) Dağı yakınlarında oturuyordu ve 5 klana ayrılmıştı; Aykas, Olgunut, Qaranut, Qunkeli'ut ve İkirca olmak üzere. Kunkeli'ut ve Qurlas aynıdır. Bu klandan olan Alan-ho'a Dobun Mergen ile evlendi ve Burqan-qaldun dağına göç ettiler.* Ch'i Tang, 1970: 53, 54; İsmi geçen Alan Koa hatun Moğolların türeyiş efsanesindeki ışıktan üçüz doğuran hatundur. Üçüzlerden Buduncar neslinden dokuzuncu kuşak Cengiz Han'dır. (Üçüzlerin diğer ikisi Katagan ve Salciut olup bu adla anılan kabileler bunların neslidir) Kırımı, 2014: 24; Ayrıca yine Çin kaynaklarında İkiraslar için, *Tayciutlardandır, Cengiz Han'a tabi oldular ve Cengiz Han'ın soyundan gelenler ile nesillerce evlendiler*, bilgisi mevcuttur. Ch'i Tang, 1970: 54. bu bilgilerden hareketle Cengiz oğullarının Kongiratlardan kız alma uygulamasının; kabilenin Kıyat (saf) nesilden olması, Alan-ko'a Hatunun ve Cengiz Han'ın eşi Börte Fuçin'in Kongirat kabilesinden olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

¹⁸ Kafalı, 1976: 40.

¹⁹ Altın Orda Hanlığı'nda Kongirat Kabilesinde olan hatunlar: Cuçin'in eşleri: Sertak (Serkan) Hatun (Uluğ Hatun-Orda-içen'in annesi), Erkin-Kuçin Hatun, (Batu Han'ın annesi), Elçi Noyan'ın kızı; Orda -İçen'in eşleri: Çöke Hatun, Tubakane Hatun, İsmi bilinmeyen bir hatun; Müngge-Timur Han'ın eşleri: Olcay Hatun (Uluğ Hatun), Bulagan Hatun, Tökünce Hatun Tuda-Müggge Han'ın eşi: Arıkaç Hatun. Yazıcı, 2018: 88; 1237 Yılında Ögeday Kaan tarafından verilen "*Ongirat Kabilesi'nden gelen kızlar nesillerce imparatoriçe olup, erkekler nesillerce prensesler ile evlenecekler, nesiller boyu her yılın 1., 4., 7. ve 10. aylarında bu emir okunacaktır*" (Ch'i Tang, 1970: 58) şeklindeki emre uygun bir uygulama olsa gerek.

²⁰ İbn Battuta Saray ile Harezmi (Ürgenç) arasındaki yolun 40 gün sürdüğünü ve yem kıtlığından dolayı at ile gidilemeyip, arabalara deve koşulduğunu belirtmektedir. Saray ve Saraycık arasındaki yolu at ile 10 günde alırken Saraycık Ürgenç arasını deve koşulu arabalarla 30 günde alabilmiştir. İbn Battuta 2000: 519.

²¹ İbni Arabşah, 2012: 137.

²² Derin Paşaoğlu, 2014: 156.

²³ Kafalı, 1976: 40, 41.

soyundan gelen Ak Orda hanedanı son bulmuştur. Özbek Han'ın eşi, Taydula Bigim, *hanlık artık Şiban neslinindir* diyerek, Hızır Han'ı tahta oturtmuş ve onunla evlenmeyi Altın Orda tahtını elinde tutmayı planlamıştır. Ancak Hızır Han'ın atalığı Nayman Kutluboğa Bey bu evliliğe mani olunca Taydula Bigim, Hızır Han'ı tahta indirip Pazarcıoğlan adında han soyundan bir şehzade bulup tahta oturtmuş ve Secut Ali Bey'in bu hana karşı çıkacağından endişe ederek onu da öldürmüştür. Secut Ali Bey'in oğlu Hasan dayısı Kongirat Kangday oğlu Ak Hüseyin'e durumu bildirmiştir ki Kongirat Ak Hüseyin Bey (Sufi) Harezmi valisidir. Hızır Han'ı yanına alan Ak Hüseyin Bey, Harezmi askerleri ile Saray'a hareket edip, Bazarıcı Han'ı tahtan indirip, Hızır Han'ı tekrar tahta çıkarmış ve Taydula Bigim'i öldürerek²⁴ Saray'a karşı oluşabilecek tehditleri bertaraf etmiştir.

Bu arada Hüseyin Sufi'nin, Harezmi'nin doğu bölgelerinin (Kat ve) Hive'nin idaresini de kendi kontrolüne alması, Çağatay Hanlığı yönetiminde söz sahibi olan Emir Timur ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.²⁵ Emir Timur'un söz konusu doğu bölgelerinin iade edilmesi isteğine Hüseyin Sufi'nin olumsuz cevap vermesi, 1371-1379 yılları arasında Emir Timur'un dört kez Harezmi üzerine yürütmesine sebep olmuştur. Bu dokuz yıllık süreçte Hüseyin Sufi hayatını kaybetmiş, yerine kardeşi Yusuf Sufi geçmiştir. Yusuf Sufi'nin Emir Timur'un isteklerinden Hanzade Süyünbek Hatun'u Cihangir'e vermeyi kabul edip, sonra da sözünde durmaması üzerine Emir Timur Harezmi üzerine ordu sevk etmiştir. 1374'de Hanzade Hatun Emir Cihangir ile evlenmişse de Yusuf Sufi'nin Buhara ve Hazar ötesi Türkmenlere yağma yapması 1379'da Timur'un Harezmi'ye ele geçirmesine neden olmuştur.²⁶

Harezmi'nin Timur hâkimiyetine geçmiş olmasına rağmen Saray'daki taht mücadelesinde etkin rolü, Emir Timur'un şahsında devam etmiştir. Zira Urus Han'dan kaçan Toktamış oğlanın (Han) ve daha sonra Toktamış Han'dan kaçan Emir Edigü'nün sığındığı ve askerî güç topladığı yer Emir Timur ve dolayısıyla Harezmi olmuştur. Emir Timur'dan aldığı askerî destekle Saray tahtını almayı başaran Toktamış Han, Kıyat Mamay Bey'in elindeki Kırım'ı da ele geçirmiş, Harezmi dışında Altın Orda topraklarının yönetimini tek elde toplamıştır. Kıyat Mamay'ı bertaraf edip, 1382 yılında başarılı bir Moskova seferi sonrası Toktamış Han, Harezmi'de (1383'te) kendi adına para bastırarak, eski hamisine (Emir Timur'a) Harezmi'den vazgeçmeyeceğini göstermiştir.²⁷ 1387 yılından itibaren askerî mücadeleye dönüşen Toktamış-Timur rekabetinde Harezmi'de bulunan Süleyman Sufi, Timur'a karşı ayaklanarak bölgenin Altın Orda ile siyasi ve askerî bağlılığının devam ettiğini göstermiştir. Nitekim Timur söz konusu bağlılığı kesin olarak koparmak üzere 1388 de Ürgenç ahalisinin Semerkand'a göçürülmesi ve şehrin yıkılarak yerine arpa ekilmesini istemiştir.²⁸ Bu ve benzer şekilde sonraki yüzyılda yaşanan siyasi çekişmeler sırasında gerçekleşen tahribat Harezmi'de Ürgenç'in gerileyip doğudaki şehirlerin yükselişini izah etmektedir.

Toktamış Han ile Timur arasındaki askerî ve siyasi mücadelenin belirleyicisi yine Harezmi olmuştur. Zira Toktamış Han'ın nökerliğinden ar edip Timur'a sığınan Emir Edigü, bu tarihlerde Harezmi'de bulunan, rençberlik ve odun satarak geçinen, Emir Edigü'nün de yeğeni, nesli-i Şiban'dan olan Melik Timur Oğlu Kutluk Temüroğlan ile kardeşi Künçekoğlan'ı da yanına alarak Emir Timur'a Deşt-i Kıpçak seferinde rehberlik yapmışlardır.²⁹ Toktamış Han'ın hezimetinde gerekli askerî ve ekonomik gücü toplayan Emir Edigü, Kutluk Temür'ü yanına alıp, Emir Timur'dan ayrılarak, Kutluk Temür'ü tahta çıkarmıştır.³⁰ Dolayısıyla Saray tahtında hak

²⁴ Kırımî, 2014: 81.

²⁵ Şerefüddin Ali Yezdi, 2013: 104.

²⁶ Aka, 2000: s.7; İbni Arabşah, 2012: 59, 73; Şerefüddin Ali Yezdi, 2013: 107, 120, 122; Nizamüddin Şâmî, 1987: 81.

²⁷ Aka, 2000: 123.

²⁸ Aka, 2000: 15; Ziyayev, 2007: 40.

²⁹ Kırımî, 2014: 92.

³⁰ Kırımî, Kutluk Timur'un hâkimiyet altına aldığı yerleri sıralarken, "...Vilâyet-i Harezmi, Kazan, Başkurd, Alatar, Ejderhan, Rus, Saraycık, Kırım, Kazak, Bulgar vilâyetlerine hükmetmiştir..." ifadesini kullanır. Kırımî, 2014: 93.

iddia edenlerin kazak çıktıkları yerlerden biri Kırım iken diğeri Harezmi olmuştur. Kutluk Temür'ün ölümüyle Şadıbek Han'ı tahta çıkaran Emir Edigü³¹, Emir Timur'un ölümünü fırsat bilerek Harezmi'ye ele geçirmiş (Receb 808-Aralık1405-Ocak 1406)³² burada bulunan Çağatay emiri Musaka'yı Maverâünnehir'e çekilmek zorunda bırakmış ve buraya Enke? (Anka) adında bir daruga görevlendirmiştir.³³ Şadıbek Han'ın ölümünden sonra kendi oğlu Nureddin Mirza'nın tahta çıkma isteğine karşı koymuş ve han soyuna olan sadakatiyle Temür Kutluk'un oğlu Temür Han'ı tahta çıkarmıştır. Nureddin Mirza ise babasına karşı gelerek Temür'ün kardeşi Polad'ı han ilan etmiş ve taht mücadelesi başlatmıştır. Kendi oğlu ile başlayan söz konusu taht mücadelesinin kimseye faydası olmayacağını gören Emir Edigü geri adım atarak Harezmi Kalesi'ne çekilmiştir. Bu sırada Timur oğullarından Halil Sultan'ın ölümü üzerine Şahruh Mirza, Maverâünnehir'e oğlu Uluğ Bey'i tefviz etmiş ve Uluğ Bey'i tebrike gelenler arasında Polad Han'ın ve Emir Edigü'nün elçilerinin olması, karşılıklı değerli hediyelerin verilmesi, Timur-Toktamış döneminde bozulan ve Harezmi hâkimiyeti üzerinden yürütülen ilişkilerin düzeltilmeye çalışıldığının göstergesidir. Şahruh'un, Polad Han'dan siyasi akrabalık bağlamında Cengiz Han neslinden bir kız istemesi yine oğlu Muhammed Cuki Mirza'yı da Emir Edigü'nün kızıyla nişanlama talebi³⁴ söz konusu güçler dengesinin görülmesi açısından önemlidir.

Bu sırada Toktamış Han oğlu Celaledin'in başlattığı taht mücadelesi karşısında tutunamayan Nureddin Mirza ve Polad Han, Harezmi'ye sığınmak üzere tahtı terk etmek zorunda kalmışlardır. Emir Edigü'yü ortadan kaldırmak isteyen Celaledin Han, Polad Han'ı öldürmüş, Nureddin'i sağ bırakmış, Harezmi Kalesi'ni kendine savunma mekânı edinen Emir Edigü'ye ulaşım onu bertaraf etmek için oğlu Nureddin'i araç olarak kullanmak istemişse de başarılı olamamıştır. Celaledin Han'ın ölümünden sonra Toktamış Han'ın oğullarından Cabbar Berdi, Kerim Berdi ve Kebek arasındaki mücadelenin kazananı Kebek Han olsa da Emir Edigü onu tahttan indirip önce Çekre Han'ı sonra Derviş Han'ı tahta çıkarmıştır.³⁵ Ancak taht üzerindeki hakkını almak isteyen Kadir Berdi ile Emir Edigü arasındaki mücadelede her ikisinin de hayatını kaybetmesi, ardından Altın Orda tahtına Şirin Mirzaların desteğiyle Uluğ Muhammed Han'ın çıkması sırasındaki taht mücadelesi; Edigüoğullarının hanlık makamı üzerindeki güçlerini dolayısıyla da Harezmi'deki nüfuzlarını kaybetmeleri Şahruh için değerlendirilmesi gereken bir fırsat olmuştur. Bu süreçte Şahruh'un Harezmi üzerine H.815 (1412-1413) de gönderdiği ilk ordu Emir Edigü oğlu Mübarekşah tarafından durdurulmuşsa da Mayıs 1413'te gönderdiği ordu karşısında tutunamayan Mübarekşah Harezmi'yi bırakmak zorunda kalmıştır.³⁶

Emir Edigü'nün han soyunu kontrol etmesinden rahatsızlık duyan Toktamış Han oğlu Kadir Berdi'nin mücadele için askerî ve siyasi dayanağı İdil'in batısında kalan Kırım ve Kabartay bölgesi iken mücadelenin diğer cephesi Emir Edigü, gücünü İdil'in doğusundaki Altın Orda'nın topraklarından almıştır.³⁷ Cim ve Emba Nehirleri arasında yurt edinen Mangıtların emiri olan Edigü'nün Saray'ı kontrol altında tutabilmesindeki en büyük güç Harezmi gibi görünmektedir. Zira Saray'a muhaliflerin kazak çıkıp güç topladıkları yerlerin (Kırım ve Harezmi'nin) ortak özelliği; tarım, hayvancılık ve ticaret temelli güçlü bir ekonomiye sahip olmalarıdır. Dolayısıyla buradan beslenen kabilelerin askerî gücünün ekonomik güçle doğru orantılı olduğu söylenebilir.

Emir Edigü'nün ölümünden sonra Altın Orda Hanlığı XV. yüzyıl boyunca Saray'da hâkimiyeti ele geçirmeye çalışan şehzadelerin taht mücadelelerinde, tahta muhaliflerin merkezi Kırım olmuştur. Harezmi ise Özbeklerin 1428'den beri hanı olan Şeybânî Ulusundan³⁸ gelen Ebul Hayır

³¹ Kırımî, 2014: 94.

³² Aka, 1994: 106.

³³ Tacü's-Selmânî, 1999: 68; Aka, 1994: 72; İbni Arabşah, 2012: 392.

³⁴ Aka, 1994: 106; V.D. Simirnov, 2016: 124.

³⁵ Kırımî, 2014: 99.

³⁶ Aka, 1994: 107.

³⁷ Kırımî, 2014: 100.

³⁸ Cuçioğullarından Batu nesli olan Ak Orda Berdibek Han ile bitmiştir. Berke'nin ise nesli yoktur. Orda İcan nesli Gök Orda hanedanı 1328'de Özbek Han zamanında sona ermiştir. Dolayısıyla Saray'da ve Doğu Deşt-i Kıpçak'ta hâkim nesil

Han'ın şahsında, Timurularla yapılan mücadelelerin merkezi olmuşsa da onlar burada tutunamayıp kuzeye çekilmişler, Tura ve Sıgnak'ı merkez edinmişlerdir.³⁹ Ancak XV. ve XVII. yüzyıllarda Özbek kabileleri Deşt-i Kıpçak'tan Harezim'e kitlesel göçler yapmışlardır. Harezim'deki Deşt-i Kıpçak kökenli kabileler dört ana unsurdan meydana gelmektedir. Bunlar: (Durmen, Yüz, Ming, Şeyh ve Burlak boylarından oluşan) Uygur-Naymanlar, (Celayir ve Ali Eli boylarından oluşan) Kongirat-Kıyatlar, (Keneges ve Hoceyli boylarından oluşan) Nukus-Mangıtlar ve 14 boydan oluşan Kanglı-Kıpçaklardır.⁴⁰

Harita. Çalışmada Adı Geçen Coğrafi Yerler Haritası⁴¹

2. Harezim'in Altın Orda Hanlığı'nda Ekonomik Yeri

Cengiz Han döneminde Hazar Denizi'nin batısına geçen Cebe ve Söbütey'in ordularının Kafkaslar, Kırım ve Suğdak çevresinde yapmış olduğu yağma ve talan ile 1236'da İtil Bulgar'ı üzerinden başlayan Doğu Avrupa seferi sırasındaki Moğol fütuhatıyla Altın Orda Hanlığı'nın hâkimiyet sahası olan Deşt-i Kıpçak coğrafyasında ticaret ve iktisadi yaşam ciddi manada tahribata uğramıştır. İtil Nehri boyunca Saray şehrini tesis eden Batu Han söz konusu tahribatın farkına varıp kısa sürede coğrafyanın ticari potansiyelini yeniden kazanabilmesi adına, her milletten

Şeyban ve Tokay Timur nesilleridir. Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Özbek halkının hâkimiyeti 1428 yılında Barakoğlan'ın öldürülmesiyle Şeyban soyundan Ebu'l-Hayr'ın eline geçmiştir. Yorulmaz, 2016: 444.

³⁹ Hayit, 2004: 7.

⁴⁰ Koç, 2016: 574.

⁴¹ Harita, https://en.wikipedia.org/wiki/Golden_Horde (27.06.2023) sayfasında yer alan 1389 Altın Orda Toprakları haritası üzerine Dr. Öğretim Üyesi Mustafa ALTUNBAY tarafından çalışmada adı geçen coğrafi yer isimlerinin konumlarına uygun şekilde hazırlanmıştır. Makaleye yapmış oldukları kıymetli katkılarından dolayı kendilerine çok teşekkür ederim.

ve dinden tüccarların⁴² bulunduğu bir müşavere heyetinden layıkıyla faydalanmaya çalışmıştır. Kısa süre içinde Kırım'ın Kefe, Kerç, Azak şehirleriyle Bulgar, Ükek ve Kuzey Kafkasya'nın Macar şehrinin yanı sıra Harezim ülkesinin Ürgenç şehri tekrar eski ticari canlılığını kazanmışlardır.⁴³

Berke Han tahta çıktığı zaman Altın Orda Hanlığı çok canlı bir ticari hayata sahipti ve ticaret yollarının geçiş istikameti bakımından daha uygun olması sebebiyle başkent, Saray'dan İtil ırmağının yukarı kısmındaki Berke Saray'a (Yeni Saray'a) taşındı. Böylelikle Altın Orda'da ticari hayat özellikle Kırım, Harezim ve Bulgar'da gelişmiş ve bu üç merkeze giden yolların ortasında bulunan Yeni Saray şehri ise buluşma noktası olmuştur.⁴⁴ Saray üzerinden gelen ve bu istikamete giden bütün Asyalı tüccarlar Harezim üzerinden geçmişler ve Ürgenç şehri canlı bir ticaret merkezi olmuştur. Altın Orda Hanlığı döneminde Bulgar ve Saray üzerinden gelen kuzey-güney ticaret yolunun İlhanlılarla yaşanan sürekli askerî mücadeleler dolayısıyla Kafkaslar üzerinden Derbent'ten gitmesini tehlikeli hale getirmiştir. Dolayısıyla Harezim yolu tercih edilmiş ve İskandinav memleketlerine kadar uzanan Bulgar ticaret kolonileri bölgeye ait emtiayı Harezim'e taşımıştır.⁴⁵ Altın Orda Hanlığı döneminde Aşağı İtil havzasından büyük ölçüde ağaç kabuğu ve deri ihraç edilerek Harezim dericiliğinin ihtiyacı karşılanmıştır.⁴⁶

Orta Asya, Doğu Türkistan, Çin, Hindistan ve Avrupa tüccarlarının uğrak yeri olan Altın Orda adeta bir ticaret merkezi haline dönüşmüştür. Harezim ve Buhara halkları bugünkü bankaların yapmış olduğu finansal işlemleri yapmaktadırlar, Çin ve Hindistan'da bulunan Altın Orda paraları yapılan aktif ticaretin en büyük kanıtıdır.⁴⁷ Öte yandan Altın Orda döneminde Türkistan ile Rus knezlikleri arasındaki ilişkiler gelişmiştir. XIV. yüzyılın ilk yarısında Novgorod'da çok sayıda Harezim ve Buharalı tüccarın yaşadığı bilinmektedir.⁴⁸

Saray Berke ve Saray Batu'da Harezimlilerin yaşadığı mahalleler oluşmuştur. Elbette Harezim mahallesinde sadece Harezimliler değil Buharalılar, Semerkandlılar, Taşkentliler ve Ferganalılar da bulunmaktadır ancak Harezimlilerin çoğunluğu teşkil etmesiyle mahalle onların adıyla anılmıştır. Bu yerlerde tüccarlar, zanaatkarlar, din adamları, âlimler yaşayarak Altın Orda'nın siyasi ve sosyo-ekonomik yaşamında rol oynamışlardır.

3. Harezim'in Altın Orda Hanlığı'nda Kültürel Yeri (Din, Dil, Sanat)

Altın Orda'nın İslamlaşmasında en büyük etki Ürgenç, Buhara gibi kültür merkezleri ile Bulgar'a atfedilebilir. Aslında Altın Orda'nın İslamlaşması ifadesinden Cengizogulları hâkimiyetindeki Türk-Moğol çevrelerinin İslamlaşması kastedilmektedir. Zira Altın Orda topraklarından olan birçok bölge özellikle Harezim, Bulgar ve kısmen Burtas toprakları, Cengizogulları bölgeye gelmezden önce İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. İslamlaşma süreci, bozkır kültürü yaşamda hayvancılık iktisadiyatı üzerine temelli, Türk- Moğol hâkim unsurlarda gerçekleşmektedir. Altın Orda'da İslamlaşma sadece bir din değiştirmeye indirgenmemelidir. Avrasya genelinde büyük etnik benzeşme tabanını oluştururken, bu tabandan ayrışmalarla iç ve dış siyaseti belirleyen amil olmuştur. Tasavvufi karakterde gerçekleşen İslamlaşmaya kaynak olarak iki

⁴² *Ortak* terimi tüccar manasına gelen ticaretle ilgili teknik anlamını Uygurlar döneminde kazanmış, Uygurlardan Moğollara geçmiş, tüccar anlamının yanı sıra tüccarların bir araya gelerek oluşturduğu düşük faizli krediler şeklinde devlet sermayesini arkasına alan bir tür ticari birliği de tanımlamıştır. Tüccar anlamındaki ortak teriminin yazılı Türkçe metinlerle açık (kesin) olarak tanımlandığı saha Altın Orda'dır. Eş anlamlısı olan *bazırgan* kelimesiyle birlikte *bazırgan ortak* çift söz olarak Altın Orda yarlıklarında tespit edilmiştir. Söz konusu belgelerde ortak tüccarlarının uluslararası ticarete oynadıkları role dikkat çekilmektedir. Ayrıca Altın Orda yarlıklarında geçen *sabancı ortakçı* terimi de tarım ortağı, çiftçi-yarıcı manasında kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özyetgin, 2005: 171-173.

⁴³ Kafalı, 1976: 146.

⁴⁴ Rızaeddin Fahreddin, 2003: 213.

⁴⁵ Kafalı, 1976: 148.

⁴⁶ Yakubovskiy, 1992: 90.

⁴⁷ Rızaeddin Fahreddin, 2003: 91.

⁴⁸ Ziyayev, 2007: 39.

merkez ön plana çıkar: Bulgar ve Harezmi.⁴⁹ Harezmi bölgesi ise ağırlıklı olarak komşu bölge Horasan ve çevresinde tarikatlarla başlayan ve XI. yüzyıldan itibaren güçlenerek yayılan süfizm, hareket sahası haline gelmiştir. Türk nüfusunun kalabalık olması dolayısıyla Harezmi bölgesi merkezi nitelik kazanmıştır. Öte yandan İlk Türk tasavvuf hareketi olarak tanımlanan Hoca Ahmet Yesevi'nin Yesi/Taşkent çevresinde kurmuş olduğu Yeseviliğin coğrafyadaki en önemli merkezi ise Bakırgan şehridir.⁵⁰ Temelde Yesevi tarikatının ortaya çıkışı Türklerin eskiden var olan geleneklerini canlandırmasına, devlet yapısında kabile-boy sisteminin devamına imkân vermesiyle, Türk manevi-kültür varlığının yeniden inşa edilmesini sağlamış ve bu durum dönemin İslam merkezlerinden Harezmi beylerince hoş karşılanmamıştır. Hoca Ahmet Yesevi'nin çizdiği yolun doğru olmadığı görüşünde olan Horasandan Baba Maçın ve Harizm'den gelen İmam Marguzi yapılan fikrî tartışmaların sonunda Yesevi yolunun doğruluğunu kabul ederek Yesevi talebesi olmuşlardır.⁵¹

Altın Orda'da İslamlaşma süreci 13. yüzyılın ortalarından 14. yüzyılın başlarına kadar yarım asırlık süre içerisinde gerçekleşmiştir ve Türk tasavvufunun muvaffakiyeti olarak değerlendirilir. Altın Orda Hanlığı'nın kuruluşundan itibaren devlet içerisinde gücünü giderek artıran Müslüman bir grup vardır ve Batu Han'dan itibaren Müslümanlar büyük saygı ve himaye görmüşlerdir.⁵² İlk Müslüman Altın Orda hanı, Berke Han İslâmî eğitimini Harezmi'li Necmeddin Kübra'nın⁵³ talebesi Şemseddin Baherzi'den almıştır⁵⁴. Berke Han'ın yanı sıra eşi Çiçek Hatun, kardeşi Tugay Timur ve devlet adamları da İslâmiyet'i kabul etmişlerdir.⁵⁵ Harezmi ve Bulgar şehirleri özellikle de Harezmi bölgesi, Altın Orda göçebelerinin ve öncelikle hâkim feodal çevrelerin İslamlaşmasında büyük rol oynamış, Berke Han güçlü feodallere İslâmiyet'i kabul ettirmek için çok çaba sarf etmiştir.⁵⁶ Altın Orda Hanlığı'nda Müslümanlar (Cengiz İmparatorluğu'nun diğer kısmında daha güçlü olan) Hıristiyan nüfusu ile bu coğrafyada çetin bir rekabet içine girerler ve Berke Han ile Sertak arasında yaşanan taht mücadelesi Müslüman-Hıristiyan rekabetinin temsili olarak değerlendirilir. Dolayısıyla Harezmi destekli Berke Han'ın kazanan taraf olması bu bağlamda Altın Orda'nın en erken İslamlaşan Çengizliler olmasını sağlamıştır.⁵⁷

Berke Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan Tuda Müngge, Tula-Buka ve Tokta Han ile birlikte İslâmiyet'ten uzaklaşan Altın Orda Hanlığı'nda, hanlar, Özbek Han zamanına kadar atalar dininde kalmışlarsa da paralarda Berke Han ile başlayan İslâmî ananeyi⁵⁸ devam ettirmişlerdir.⁵⁹ Özbek Han döneminde (1313-1340) onu İslâmiyet'e davet için başkent Saray'a giden şeyhlerin

⁴⁹ Gündoğdu, 2005: 233.

⁵⁰ Gündoğdu, 2014: 96; Tuymova, 2007: 133.

⁵¹ Jandarbak ve Nurmatov, 2017: 342. 341-364.

⁵² Gündoğdu, 2016: 38; Cüzcani *Batu Han'ın Müslümanları sevdiğini vurgularken Müslümanların onun himayesinde refah içinde yaşadıklarını ifade etmiştir. Öte yandan hanın ordugâhında ve hâkimiyetindeki kabilelerde mescitlerin varlığına işaret ederek söz konusu mescitlere devam eden cemaatlerin, imamın ve müezzinin varlığını da ekleyerek işlevselliğinin altını çizmiştir. Batu Han'ın hâkimiyeti müddetinde gerek kendine tâbilerden gerek askerlerinden İslâm beldelelerine herhangi bir emrinden dolayı zarar gelmediğini bildirmektedir. Dolayısıyla Batu Han döneminde Türkistan Müslümanları onun himayesi gölgesinde oldukça rahat ve emniyette olmuşlardır.*" Cüzcanî, 2016: 136.

⁵³ Necmeddin Kübrâ, 1145 yılında Harezmi'ye bağlı Hive'de dünyaya gelmiş Nişabur, Hemedan, İsfahan, Mekke, Bağdat, Tebriz ve İskenderiye'de eğitim alıp, şeyh olarak Harezmi'ye dönmüş 1221 yılında ölünceye kadar bu topraklarda yaşamıştır. Kaynaklarda Cengiz Han'ın Harezmi seferinde 1221'de şehit olduğu ifade edilse de bu husus net değildir. Gürgeç (Köhne Ürgenç) dışında Necmeddin Kübra'nın olduğu söylenen bir kabir ve zaviye vardır. Harezmi ziyareti esnasında bu zaviyeye uğrayan İbn Battuta, zaviyede gelen gidenlere yemek verildiğini belirtmiş ve Harezmi müderris Seyfeddin b. Asabe'nin zaviyenin şeyhi oluşunu bildirmiştir. Gökbulut, 2010: 99. İbn Battûta 2000: 520.

⁵⁴ Kırımı, 2014: 64; Seyfeddin Bâharzî, (ölm. 658-659? /1259-1260) Necmeddin Kübra'nın halifelerindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökbulut, 2010: 155-157. Menkıbevi örnekleri için bkz. Abdurrahman Câmî, 2011: 575. Cüzcani; Berke'nin, doğumundan itibaren babası Cuçi'nin isteği üzerine İslâmiyet üzere yetiştirildiğini ve Hocend'te Kuran eğitimi aldığını bildirir. Cüzcanî, 2016: 181.

⁵⁵ Gündoğdu, 2016: 39; Rizaeddin Fahreddin, 2003: 41.

⁵⁶ Yakubovskiy, 1992: 101.

⁵⁷ Gündoğdu, 2016: 38.

⁵⁸ Kafalı, 1976: 72.

⁵⁹ Kırımı, 2014: 73.

İslamiyet'i tebliğleri Kırım yerli kaynaklarında ayrıntılarıyla hikâye edilmiştir.⁶⁰ *Özbek Han ile birlikte komutanları ve askerleri de İslâm ile şereflenmişlerdir. Şeyhler İslâmiyet'in hükümleri konusunda doğudan batıya bütün Tataristan'ı irşad etmişlerdir*, diyen Kırımî süreci anlatmakla yetinmez, sürecin sonraki dönemlerde Harezmi'e yansımaları da izah eder. "... *Tevârih-i Özbekiyan'da tahrir edildiği üzere İslâm ehli olan Tatarlara Özbek Halkı denmesinin sebebi budur*" şeklindeki ifadeleriyle⁶¹ bir yandan Cuçi Ulusu yurdunun İslâmlaşmasının Özbek Han ile tamamlanıp Altın Orda'nın Türk-İslâm kimliğini almasını açıklar. Öte yandan Şibanî Han'ın 1505'te Ürgenç'i ele geçirerek Harezmi ve çevresinde Timuroğullarına karşı Maverâünnehir ve Horasan'da hâkimiyeti sağlayacak Özbek Hanlığı'nın adının kaynağını da izah etmiştir. Özbek Han'dan yarım yüzyıl sonra Şahrüh'un tarihçilerinden Tacü's-Selmânî eseri *Tarih-nâme*'de (1409) Harezmi Özbek ülkesi içerisinde ifade etmektedir.⁶² Dolayısıyla Harezmi, Timuroğullarının yönetimine geçinceye kadar, Özbek Han ile İslâmlaşan halka istinaden Özbek Ülkesi adıyla Altın Orda'nın parçası olmuştur.

Deşt-i Kıpçak coğrafyası, fikhî konularda ortaya çıkan sorunlara çözüm ararken Harezmi bölgesinin fikhî ve tasavvufî birikiminden beslenmiştir. Abdülgaffar Kırımî, 1748'de kaleme aldığı eseri *Umdetü'l-Ahbâr*'da Altın Orda'nın kuzey coğrafyasının -Bulgar çevresinin- Harezmi ile iletişim ve etkileşimine dair kullandığı ana kaynaklardan biri olan *Ravzatü'l-Matar*'a atıf yaparak bir örneğe yer vermiştir. Bulgar toprakları orta enlemlerin kuzeyinde yer almaktadır. Dolayısıyla yaz mevsiminde akşam ezanı sonrası namaz bitiminde şafak sökmektedir. Yatsı ezanı ve namazına vakit yoktur. Söz konusu yatsı namazının kaza edilip edilmeyeceği tartışma konusu olmuştur. Bölgede güçlü bir saygınlığa sahip Şeyh Şemsullah yemtü'l-Halvani kazanın gerekli olduğuna dair bir fetva vermiştir. Oysa Hive'de bulunan ve *İmam-ı zaman* olan İmam Bekâli'nin verdiği fetvaya göre söz konusu vaktin namazının kazasına gerek yoktur. Adı geçen âlimler coğrafyalar arasındaki mesafeden dolayı bir araya gelip konuyu ayrıntılı olarak tartışıp, mütalaa edememişlerdir. Şemsullah yemtü'l-Halvani talebelerinden birini İmam Bekâliye göndermiştir. Ancak önce kendini tanıtmaksızın bu sorunu dile getirmesini tembihlemiştir. Meseleyi anlayan Bekâli dervişe kibarca: *bir insanın ayağı topuğundan kesildiği zaman bu kişi için abdestin farzı kaçırır?* diye soru ile karşılık vermiştir. Derviş'in; *üç kalır* cevabına karşı, *o zaman yatsının vakti de bu şekildedir*, diyerek konuyu uzatmadan izah etmiştir. İmam Bekâli'nin verdiği cevap Şemsullah yemtü'l-Halvani tarafından da kabul edilmiştir.⁶³ Harezmi'nin Altın Orda coğrafyasıyla, Deşt-i Kıpçak'la olan söz konusu dinî ve ilmî iletişim sonraki devirlerde de devam edecektir.

Evliya Çelebi'nin (XVII. yy.) seyahatnamesindeki gözlemlerine göre; Kefe'de, sadece Hanefi mezhebinin şeyhülislamı bulunmaktadır. Diğer mezheplerin (Şâfiî, Malikî, Hanbelî) müftüleri bulunmamaktadır ve Hanefi müftüsü herkese hizmet etmektedir.⁶⁴ Oysa Evliya Çelebi'den yaklaşık 300 yıl önce bölgeye gelen İbn Battuta, bizlere Hanefi müftüsünün yanı sıra Şâfiî kadılarıyla da görüşme fırsatı bulduğunu bildirmektedir. İbn Battuta'nın seyahatinden Evliya Çelebi'ye kadar geçen yaklaşık 300 yıllık sürede Kefe'de Hanefi mezhebinin ağırlık kazandığı görülmektedir. Söz konusu sürecin Kırım Hanlığı'nın XV. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin himayesine girmiş olması etkili olmuştur. Yine Evliya Çelebi'ye göre Kırım halkının mezhebi Hanefiliktir. Ancak Kırım'ın taşrasında yer alan Şidak Nogay, Kiçi Nogay, Uluğ Nogay, Mansurlu, Tincivitli, Çobanelli, Nevruzelli, Şirinli, Mankıtlı, Urumbet Nogay, Devayelli kabileleri Şâfiîdir. Söz konusu farkın sebebi Nogayların bu bölgeye göç etme zamanıyla ilgili olmalıdır. Zira Nogaylar İtil Nehri'nin hemen doğusunda yer alan Cim ve Emba Nehirleri arasında Saraycık Şehri merkez olmak üzere Harezmi'nin kuzeyindeki bölgede ve XV. yüzyılın ilk yarı-

⁶⁰ Ötemiş Hacı, 2009: 53; Kırımî, 2014: 74.

⁶¹ Kırımî, 2014: 76.

⁶² Tacü's-Selmânî, 1999: 68.

⁶³ Kırımî, 2014: 114,116, 330.

⁶⁴ Evliya Çelebi, 2011: 549, 562, 568.

sında Emir Edigü ve oğullarının liderliğinde teşkilatlanmışlardır. Nogay Ulusunda yer alan kabilelerin İtil'in batısına geçmeleri ve ayrılmaları Yusuf Mirza ve kardeşi İsmail Mirza arasında yaşanan Rusya ile anlaşma konusundaki görüş ayrılığı ile başlamıştır. Dolayısıyla söz konusu göçler Nogay Ulusunu'nun parçalanmasından sonraya yani XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ilk yarısına tekâmül etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Necmeddin Kübra'nın Şâfiî mezhebinden olması ve XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar İtil doğusunda bulunan Nogayların Harezmi'le olan bağları söz konusu durumu izah edebilir.⁶⁵ Zira XIV. yüzyılın başında bölgeye gelen İbn Battûta da Saray şehri hakkında bilgi verirken; şehirde on üç büyük Cuma Camii olduğunu ve bunlardan birinin Şâfiîlere ait olduğunu ve Şâfiî fakihlerinin büyüklerinden İmam Sadreddin Süleyman Lekzi'nin burada bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Harezmlilerin Altın Orda'daki mevkileri o derece güçlü olmuştur ki Mısır Memlûklerin, Altın Orda ile ilişki kurmada Harezmlilerden faydalandığı görülmektedir. Mısır sultanının Altın Orda'daki elçisi Aladdin Aytuğdı, Harezmlidir. Yine Özbek Han zamanında Berke Saray'da Harezmlilerin mahallesinde yaşayan Nomanuddin El-Harezmi oldukça itibarlıdır. Özbek Han ile sık sık sohbet eden bu şeyh aslen Ürgençli olup, mantık, felsefe ve dil bilimlerini iyi bilirdi.⁶⁷ Daha önce Ürgenç'te baştabiplik yapmış olup Tokta Han döneminde Saray'a çağrılmış kültürlü bir tabiptir.⁶⁸ Onun döneminde hurafelere ve Şamanizm'e dayalı tedavi yöntemleri terk edilmiştir. Harezmi bir tıp merkezidir ve Numaneddin el-Harezmi'nin Saray'a gelmesiyle Yeni Saray'da bir şifahaneyi yönettiği bilinmektedir.⁶⁹ 1330'larda Muhammed Hoca el-Harezmi'nin Azak vilayetinin emiri olması Harezmlilerin Altın Orda coğrafyasında yöneticilik de yaptıklarını da göstermektedir.⁷⁰

Harezmliler Altın Orda coğrafyasında ilmi çalışmalarlarıyla varlıklarını gösterirken çeşitli kültür alanlarında da hizmet etmişlerdir. Bunların başında çinicilik gelmektedir. Altın Orda Hanlığı'nda çinicilik örneklerinin büyük bir kısmı İtil boyundaki şehirlerde özellikle Saray'da bulunmaktadır ve Ürgenç'in etkisi altında doğmuştur. Ürgenç'ten birçok usta özellikle de çiniciler getirilmiştir. Saray Berke şehrinin bulunduğu alanda Treşçenko yönetiminde yapılan kazılarda elde edilen eşyalar arasında en çok sırlı-sırsız, tezyinatlı-tezyinatsız çini kaplara rastlanmıştır. Yeşil kâseler, ortasında Arapça yazılı kabartma bitki süslü, kuş ve yıldız tasviri kabartmalı kaplar dikkat çekicidir. Firuze sırla kaplı kâse testi, koyu mavi fon üzerine kuş ve hayvan tasviri ve altın süsleme izleri gibi örneklerin yanı sıra sırsız kaplardaki kabartma ve motifler Ürgenç'in etkisi altında doğmuş ve gelişmiş çini örnekleridir. Teknik ve karakter bakımından Ürgençli Harezmi ustalarının kurmuş oldukları geleneğin tekrarı ve devamı sayılabilirler. Her iki saray şehrinde firuze, mavi ve beyaz renk büyük yer tutar, çok defa sarı renge bazen de altın rengine rastlanır. Saray Berke ve Saray Batu mozaiklerini Semerkant ve Şehrisebz'deki benzer mozaiklerden ayıran ve Ürgenç mozaikleriyle güçlü bir benzerlik olduğunu ortaya koyan özellik: kırmızı renk, geniş ölçüde kullanılmıştır.⁷¹ Harezmi mimarisinin Altın Orda mimarisine etkisi dikkat çekicidir; zira çinilerdeki renkler ve tezyinat kompozisyonlarıyla Ürgenç'e mahsus kültürel birikimin kopyalanarak, Harezmi ustalar tarafından Saray Batu ve Saray Berke'ye nakledildiği görülmektedir.⁷²

Harezmi-Altın Orda coğrafyasının kültürel birlikteliğinin en önemli göstergesi kültürel hafızanın taşıyıcısı dilde gerçekleşmiş ve bu miras günümüze kadar taşınmıştır. Harezmi Türkçesi, XI. ve XII. yüzyıllarda Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu

⁶⁵ Derin Paşaoğlu, 2016: 97.

⁶⁶ İbn Battûta, 2000: 517.

⁶⁷ Ziyayev, 2007: 39.

⁶⁸ Yakubovskiy, 1992: 103; İbn Battûta, Nu'mneddin Harezmi'nin Saray şehrinde bir zaviyesinin bulunduğunu, fakilere, yolculara, evsiz, barksızlara ikramlarda bulunduğunu anlatır. İbn Battûta, 2000: 518.

⁶⁹ Devlet, 1992: 172.

⁷⁰ Ziyayev, 2007: 39.

⁷¹ Yakubovskiy, 1992: 87-89.

⁷² Yakubovskiy, 1992: 104.

olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temeli üzerinde Türkçenin güneybatı kolunu teşkil eden Oguz Türkçesi ile kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır.⁷³ Harezmi Altın Orda Türkçesi ise, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Harezmi bölgesinde Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş dili olarak kabul edilmektedir.⁷⁴ Her ne kadar dil sınıflandırmaları hususunda araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcut olsa da Hakaniye Türkçesini, Harezmi üzerinden Altın Orda coğrafyasındaki Deşt-i Kıpçak Türkçesi ile harmanlayıp, Çağatay Türkçesine devretmesi hususu göz önünde tutulduğunda Harezmi'nin, kuzey batı (Kıpçak) ve güney batı (Oğuz) Türkçelerinin birbirine yaklaşmasındaki rolü açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Altın Orda'da yazı dilinin ve edebi kültürün oluşmasında Harezmi büyük rol oynamıştır.⁷⁵

Cengizogulları hâkimiyetinden önce doğuda Kaşgar'ın yanında ikinci edebi merkez olarak önemli bir yer tutan Harezmi, Altın Orda çağında da önemini muhafaza etmiştir ve Moğol hâkimiyeti bu coğrafyada İslâmî Türk edebiyatının gelişmesine engel olmamıştır. XIII. yüzyılda Harezmi'de gelişen kültür faaliyetlerine XIV. yüzyılda Saray ve Kırım da katılmıştır. Harezmi'den birçok bilgin, yazar, Altın Orda'ya göç ederek burada konuşulan Türk yazı dilinin Altın Orda sınırları içinde yayılmasını sağlamıştır. Eserlerin yazıldığı yer ve müellifin yetiştiği bölge dikkate alındığında; *Mukaddemetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiya (Rabguzi)*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mu'inü'l-Mürid* ve *Satır Arası Kur'an Tercümesi*, Harezmi Türkçesi olarak değerlendirilirken *Hüsrev ü Şirin*, *Muhabetnâme*, *Mirâcnâme*, *Dâsitâni Cumcuma*, *Altın Orda yarlık ve bitikleri* Harezmi-Altın Orda eserleri olarak değerlendirilmektedir.⁷⁶

KAYNAKÇA

Abdurrahman Câmî, (2011), *Evliya Menkıbeleri, Tercüme ve Şerh: Lâmiû Çelebi*, Haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Abdülgaffar Kırımî, (2014), *Umdetü'l-Ahbâr*, Transkript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan: Şehabettin Mercani Enstitüsü Yayınları.

Aka, İsmail (1994), *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara: TTK Yayınları.

Aka, İsmail (2000), *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara: TTK Yayınları.

Alaaddin Ata Melik Cuveynî (1998), *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ata, Aysu (2002), *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Dizisi.

Baymirza, Hayit (2004), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları

Derin Paşaoğlu, Derya (2014), "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rekteşür ve Şirin Mirzalar", *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, 33/56, 147-190.

Derin Paşaoğlu, Derya (2016), "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, 89-116.

Devlet, Nadir (1992), "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul: Çağ Yayınları.

⁷³ Ata, 2002: 12.

⁷⁴ Eckmann, 2014: 2.

⁷⁵ Yakubovskiy, 1992: 106.

⁷⁶ Ata, 2002: 16-17.

Eckmann, János (2014), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara TDK Yayınları.

Evliya Çelebi (2011), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, 7. Kitap, C: 2, İstanbul: YKY Yayınları.

Gökbulut, Süleyman (2010), *Necmeddin-i Kübrâ-Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Gündoğdu, Abdullah (2016), "Altın Orda ve Osmanlı Devleti'nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğin Rolü Üzerine Bazı Düşünceler," *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, 26-28 Eylül 2016, İstanbul, I, 31-48.

Gündoğdu, Abdullah (2014), "Özbek Han'ın İslâmlaştırma Politikası ve Türk Halklarında Kimlik ve Aidiyet", *Özbek Han Camii'nin 700. Yıldönümü Münasebetiyle Kırım'daki İslâm Mirasını Öğrenme ve Mirasın Korunmasının Aktüel Sorunları Uluslararası Konferansı*, Akmesic (Simferopol), 14-18 Ekim 2014, Kırım, 88-104.

Gündoğdu, Abdullah (2005); "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları", *Proceeding of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in Volga-Ural Region, IRCICA*, 24-26 June 2005, Kazan, 233-248.

Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han (2010), *Türk Şeceresi Türk'ün Soy Ağacı*, Çev. Rıza Nur, İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayınları.

İbn Battûta Tancî (2000), *İbn Battûta Seyahatnâmesi-I*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları.

İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Jandarbek, Zikiriya ve Nurmatov, Zhakhangir (2017), "Yesevi Tarikatının Devlet Yönetiminden Uzaklaştırılmasıyla Türk Devlet Yönetim Sisteminin Çöküşü", *Bilimnâme*, XXXIV/2, 341-364.

Kafalı, Mustafa (1976), *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Klyaştorıy, Sergey Grigoryeviç (2018), *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Koç, Dinçer (2016), "Hive (Harezmi) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizogulları*, Yay. Haz. H. Alan, İ. Kemalöğlü, İstanbul: Ötüken Yayınları, 572-631.

Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî (2016), *Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilâsına Dair Kayıtlar*, Çev. Mustafa Uyar, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Necef, Ekber N. (2015), "Karahanlı, Gazneli ve Harezmişahlar'da İpek Yolu ve Ticaret," *İpek Yolu*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 229-254.

Nizamüddin Şâmî (1987), *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, Ankara TTK Yayınları.

Ötemiş Hacı (2009), *Çengiz-nâme*, Haz. İlyas Kamalov, Ankara: TTK Yayınları.

Özaydın, Abdülkerim (1997), "Harizm", *DİA*, 16, İstanbul: TDV Yayınları, 217-220.

Özyetgin, A. Melek (2005), *Orta Zaman Türk Dili ve kültürü Üzerine İncelemeler*, İstanbul Ötüken Yayınları.

Rızaeddin Fahreddin (2003), *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Simirnov, V.D. (2016), *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Şerefüddin Ali Yezdî (2013), *Emîr Timur (Zafernâme)*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Tacü's-Selmânî (1999), *Tarihnâme*, Çev. İsmail Aka, Ankara: TTK Yayınları.

Tang Ch'i (1970), *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası İle Temasta Bulunan Şahsiyetler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, Umumi Türk Tarihi Kürsüsü,

Tuymova, Güzel (2007), "Kırım ve Kazan Tatar İlâhilerinde Ortak Vasıflar", *Karadeniz Araştırmaları-Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 13, 133-146.

Yakubovskiy, A. Yu (1992), *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara: TTK Yayınları.

Yazıcı, Özge (2018), *Cengizogullarında Kadın*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yorulmaz, Osman (2016), "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizogulları*, (Yay. Haz. H. Alan, İ. Kemaloğlu), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 440-481.

Yörükân, Yusuf Ziya (2013), *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yuvalı, Abdulkadir (2017), *İlhanlı Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Ziyayev, Hamid (2007), *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Ankara: TTK Yayınları.

https://en.wikipedia.org/wiki/Golden_Horde (27.06.2023)